

Маловідомі сторінки історії

В. А. Гриневич (Київ)

Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри

На підставі виявлених у Центральному архіві Міністерства оборони СРСР нових документів розглядається одна з «білих плям» в історії Української РСР — проблема т. зв. «розширення прав союзних республік у галузі оборони і зовнішніх відносин» у 1944 р. і, зокрема, питання про утворення Наркомату оборони УРСР.

28 січня 1944 р. в газеті «Правда» було надруковане коротке інформаційне повідомлення про черговий Пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозиції Раднаркому СРСР про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх відносин і схвалив їх для внесення на наступну сесію Верховної Ради Союзу РСР¹. Сам факт проведення пленуму був досить неординарною подією, адже це був єдиний пленум ЦК ВКП(б), скликаний за роки війни. З'їзди партії, як відомо, з 1939 р. по 1952 р. взагалі не скликалися.

Того ж дня, 28 січня, почала роботу X сесія Верховної Ради СРСР першого скликання, на якій 1 лютого з доповіддю «Про перетворення Наркомату Оборони і Наркомзаксправ із загальносоюзних в союзно-республіканський Наркомат» виступив заступник Голови Раднаркому, нарком закордонних справ СРСР В. М. Молотов². Після короткого обговорення доповіді, у цей же день, Верховна Рада одностайно ухвалила два запропоновані закони: «Про утворення військових формувальних союзних республік...», «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин...». Перший було прийнято з метою посилення оборонної могутності СРСР, а другий — з метою розширення міжнародних зв'язків та зміцнення співробітництва Союзу РСР з іноземними державами і враховуючи зрослу потребу союзних республік у встановленні безпосередніх стосунків з іноземними державами³.

Статтями 18-а, 18-б ці закони увійшли як поправки до Конституції СРСР і протягом 1944 р. були узгоджені з конституціями союзних республік.

Несподіваним у цих подіях було майже все: і час, вибраний для державних перетворень (розпал другої світової війни), і раптовість у їх проведенні (пленум ЦК ВКП(б) й сесія Верховної Ради без будь-яких підготовчих кампаній та заяв). Але найнесподіванішою була сама форма перетворень — децентралізація головних наркоматів країни.

Та й самі поправки 1944 р. були відходом від традиційного федералізму, в якому функції оборони і зовнішніх відносин завжди залишаються й зберігаються в руках центру. Конституційні зміни 1944 р. у своїй основі не були в руслі попередньої політики Сталіна щодо питань державного будівництва. Досить пригадати його платформу автономізації Союзу РСР, розкритиковану В. І. Леніним у 1922 р. Негативною була реакція Сталіна на пропозиції українських комуністів Х. Г. Раковського та М. О. Скрипника у 1924 р. зберегти за республіками функції зовнішніх відносин та зовнішньої торгівлі.

¹ КПРС в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 6.— С. 107.

² Рад. Україна.— 1944.— 2 лют.

³ Там же.— 3 лют.

«Де ж тут єдина союзна держава,— запитував І. Сталін,— якщо у кожній республіки лишається свій НКЗС і НКЗТ?... Ми створюємо не конфедерацію, а федерацію республік, одну союзну державу, яка об'єднує військові, закордонні, зовнішньоторговельні та інші справи, державу, наявність якої не применшує суверенності окремих республік»⁴.

З середини 30-х років, коли з посиленням сталінізму головними тенденціями державного будівництва в СРСР стали унітаризм і централізм, союзні республіки поступово втратили й ті куці права, що в них залишалися як рудименти попередньої «союзної» політики. Так, у 1938 р. були розформовані національні військові частини та національні військові школи, що готували армійські кадри у республіках. Напередодні війни останні фактично вже не відігравали якоїсь помітної ролі у галузі зовнішньої політики.

Пояснюючи мотиви запровадження конституційних змін, В. М. Молотов у своїй доповіді на X сесії Верховної Ради СРСР зазначив, що ці перетворення стали можливими «в результаті політичного, економічного і культурного росту союзних республік, інакше говорячи, в результаті їх національного розвитку»⁵. Він також назвав ці рішення «новим кроком в практичному вирішенні національного питання у багатонаціональній радянській державі, новою перемогою ленінсько-сталінської національної політики»⁶. Однак у кулуарах дипломатичних приймалень всезнаючі чиновники молотовського Наркомзаксправу на запитання щодо сенсу нововведень відповідали, що, «розширюючи права союзних республік, Радянський уряд має на увазі практику Британської Співдружності»⁷.

Саме у той час, коли з високих трибун проголошувалися пропагандистські слова про дружбу народів та «торжество радянської демократії», в Сибір йшли ешелони, заповнені представниками так званих «репресованих народів». 11 лютого 1944 р. та сама Президія Верховної Ради СРСР, яка тиждень тому затвердила закони про розширення прав союзних республік, прийняла рішення про позбавлення ряду народів державності. А вже у березні 1944 р. Л. П. Берія відзвітувався перед членами Політбюро ЦК ВКП(б) про «успішно проведену операцію» по виселенню північно-кавказьких народів⁸. Така ж доля чекала на кримських татар, західних українців, прибалтійців, інші народи⁹.

В той час, коли в армії вивчали матеріали X сесії про «торжество сталінської національної політики», так звані «фільтраційні комісії» просівали крізь ганебне сито випробувань на національну благонадійність десятки тисяч радянських воїнів. Карачаївці, чеченці, інгуші та балкарці — герої війни й новобранці, комуністи та безпартійні — усі вони зосереджувалися в запасних частинах, позбавлялися військових квитків, права ношення погонів, холодної і вогнепальної зброї, а потім відправлялися в середньоазіатські поселення НКВС. В цілому в лавах спецпоселенців (з врахуванням представників всіх переселених народів) опинилося 5.943 офіцери, 20.209 сержантів, 130.691 рядовий¹⁰. За сфабрикованими звинуваченнями в зраді Батьківщини на-

⁴ Сталін Й. В. Твори.— К., 1948.— Т. 5.— С. 330.

⁵ Рад. Україна.— 1944.— 2 лют.

⁶ Там же.

⁷ Foreign Relation of the United States. Diplomatic Papers. 1944 Europe vol. IV.— Washington, 1966.— P. 820.

⁸ Ибрагимбейли Х. М. Сказать правду о трагедии народов // Политич. образование.— 1989.— № 4.

⁹ На прес-конференції Комітету державної безпеки УРСР (лютий 1990 р.) зазначалося, що з 1944 р. до 1951 р. було виселено 65.906 сімей — 203.662 чол.— пособників загонів оунівців — УПА // Известия.— 1990, 10 февр.

¹⁰ Бугай Н. Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов // Вопр. истории.— 1990.— № 7.— С. 41.

сильно було виселено 12 націй і народностей¹¹. На примусову міграцію за часи сталінізму були приречені 3.226.340 (за іншими даними, 3.441.582) представників різних народів¹².

Отже, зовсім не піклуванням про національний розвиток народів Союзу РСР були викликані сталінські конституційні перетворення, а складними реаліями міжнародної та внутрішньої політики, які мали бути враховані Радянським урядом наприкінці Великої Вітчизняної війни. Статус суверенних держав давав змогу Сталіну активніше використовувати радянські республіки у проведенні своєї зовнішньої політики, насамперед у розв'язанні питань майбутнього їх членства в ООН, проблем післявоєнних кордонів тощо. Наявність двох міністерств закордонних справ — загальносоюзного і республіканського — створювала дуже вдалий зовнішньополітичний інструмент, який посол США у Радянському Союзі А. Гарріман влучно назвав «двостволкою»¹³.

Разом з тим конституційні поправки 1944 р. були також певною ідеологічною рекламою сталінської національної політики як для народів Європи й Азії, які (не без допомоги Сталіна) мали обирати собі новий політичний устрій, так і для радянських народів. Проводячи аналіз мотивів запровадження в УРСР конституційних змін, А. Гарріман зазначав, що вони мають метою дещо пом'якшити «абсорбцію прибалтійських країн, зробити її менш неприємною як для населення Литви, Латвії та Естонії, так й для світової громадської думки. Адже ці країни отримують (хоча й тільки на папері) свої наркомати оборони та закордонних справ, національні армії і, таким чином, вже набудуть вигляду напівнезалежних країн»¹⁴. На думку американського дипломата, повернення Західної України до складу Союзу РСР у такому разі також набувало вже дещо іншого вигляду: «Українці і білоруси,— писав він,— об'єднуються знову вже з Українською та Білоруською республіками, а не йдуть під панування Москви»¹⁵.

Те, що суверенітет республік буде лише «паперовим», у західних політиків не викликало жодних сумнівів. «Центральний контроль Москви,— зазначав у своєму меморандумі шеф східноєвропейського відділу Держдепартаменту США К. Болен,— ніколи не здійснювався через уряд, а тільки через партію і, безумовно, так і буде надалі»¹⁶. «Якщо й буде створено союзно-республіканський наркомат,— писав А. Гарріман,— він однак буде керуватися та спрямовуватися центральним комісаріатом у Москві»¹⁷.

На відміну від західних політиків, у Радянському Союзі вірили в щирість запропонованих конституційних перетворень, хоча і не зовсім розуміли, як ці рішення можуть бути практично реалізовані.

Здійснення рішень X сесії почалося з призначення республіканських наркомів закордонних справ. Першим Наркомзаксправом УРСР 5 лютого 1944 р. став відомий український письменник-драматург О. Є. Корнійчук. Він вже почав отримувати привітання від іноземних дипломатів, але раптово, 13 липня, його замінив на цій посаді партійний функціонер Д. З. Мануїльський. Відстоювати інтереси суверенної України на міжнародній арені було довірено людині, яка під час утворення Союзу РСР активно підтримувала сталінську ідею автономізації і яку Л. Троцький за її політичну діяльність на Украї-

¹¹ Межнациональные отношения: исторический опыт и современные проблемы // Политич. образование.— 1989.— № 8.— С. 37.

¹² Бугай Н. Ф. Указ. ст.— С. 44.

¹³ Foreign Relation of the United States...— P. 821.

¹⁴ Ibid.— P. 822.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid, P. 811.

¹⁷ Ibid.— P. 821.

ні назвав «одним з найогидніших ренегатів українського комунізму»¹⁸.

До кінця 1944 р. голів наркомзаксправів було призначено й в інших союзних республіках. Право ж мати свого наркома оборони реалізувала тільки одна республіка — Україна. На цю посаду згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 11 березня 1944 р. було призначено генерал-лейтенанта Василя Пилиповича Герасименка.

Ось деякі важливі віхи його біографії. Народився він у квітні 1900 р. у селі Велика Бурімка Полтавської (нині Черкаської) області. 18-річним юнаком під час громадянської війни пішов до лав Червоної Армії і на все життя зв'язав себе з нею. Воював на Північному Кавказі та Півдні країни. А після війни керував стрілецькими підрозділами, навчався на курсах комскладу у Мінській об'єднаній військовій школі, ще пізніше — у Військовій академії ім. М. В. Фрунзе. Сталінські репресії 30-х років обминули Василя Пилиповича. У 1937 р. він вже командир 8-го стрілецького корпусу, а у 1938 р. — заступник командуючого Київським військовим округом. У сорок років В. П. Герасименко став генерал-лейтенантом, його було призначено командуючим Приволзьким військовим округом. З перших днів Великої Вітчизняної війни він — на фронті. В 1941 р. очолював 21-у, а потім — 13-ю армію Західного фронту. З кінця 1942 р. — командував 28-ю армією, яка брала участь у боях під Сталінградом, у Ростовській та Мелітопольській операціях, успішно прорвала оборону ворога на р. Молочній, внесла значний вклад у визволення Донбасу від німецько-фашистських загарбників. У січні 1944 р. В. П. Герасименко стає командуючим Харківським військовим округом. За добу до призначення наркомом оборони України, 10 березня, його було переведено у Київ. Тож командуючим Київським військовим округом і наркомом оборони УРСР він став майже одночасно.

Немає ніякого сумніву, що наркомом оборони України став досвідчений бойовий генерал, компетентна і обізнана у військовій справі людина. І все ж таки: чому вибір упав саме на В. П. Герасименка? Адже спочатку передбачалося, що цю високу посаду має обійняти уславлений партизанський генерал С. А. Ковпак^{18а}.

Висловимо припущення, що певна роль у призначенні В. П. Герасименка належала М. С. Хрущову, який мав особисто знати генерала по спільній роботі на Україні ще до війни.

При підтримці Голови РНК УРСР М. С. Хрущова новий нарком оборони УРСР одразу ж після призначення приступив до роботи. На основі союзного взірця ним була розроблена структура майбутнього Наркомату оборони УРСР, яка включала в себе генеральний штаб Червоної Армії України, управління та відділи Генштабу, політуправління, контррозвідку, СМЕРШ тощо¹⁹. У березні 1944 р., заслухавши доповідь В. П. Герасименка «Про формування апарату НКО УРСР», Рада Народних Комісарів Української РСР ухвалила затвердити запропоновану структуру НКО України²⁰.

Відразу ж після призначення нового наркома і повідомлення про це у газетах на В. П. Герасименка посипався справжній шквал листів з найрізноманітніших інстанцій. «Всі цивільні установи, — писав В. Герасименко, — вважають, що якщо призначено наркома, то, безперечно, сформовано і Народний комісаріат оборони й звертаються із всякого роду скаргами, претензіями і т. п. З цієї ж причини надходить багато листів від фронтовиків, їх родин і інвалідів Вітчизняної

¹⁸ Троцький Л. Д. Об Украине // Комс. знамя. — 1990. — 2 нояб.

^{18а} Див.: Subtelny Orest. Ukraine. A History. — Toronto — Buffalo — London. — 1990. — Р. 478.

¹⁹ Центр. арх. Міністерства Оборони СРСР, ф. 104, оп. 11615, спр. 2, арк. 5—11 (далі ЦАМО СРСР).

²⁰ Там же, арк. 5.

війни»²¹. Для обробки цієї пошти потрібен був якийсь штат. 4 червня 1944 р. Генштаб дав розпорядження про утворення канцелярії НКО УРСР при наркомі оборони України у кількості 11 чол.: 6 військово-службовців і 5 вільнонайманих²². До 20 липня канцелярія була в цілому укомплектована офіцерами штабу Київського військового округу²³. Пізніше до її штату були зараховані й жінки-службовці — друкарки, кур'єри, експедитори.

Влітку 1944 р. начальник канцелярії НКО УРСР підполковник інтендантської служби П. О. Георгієвський замовив печатки і штамп-пи, почав збирати списки генералів та старших офіцерів українських округів для відбору у майбутній Наркомат оборони. Канцелярія почала активне листування.

Але ні створення апарату, ніяка інша діяльність НКО УРСР не могли проводитися без чіткої регламентації функціонування як самого наркома, так і очолюваного ним Наркомату. Та тривалий час відповідних документів ще не було розроблено.

Першу спробу окреслити рамки діяльності республіканського НКО зробив Генштаб. В проєкті положення «Про республіканський Наркомат оборони», який на початку літа 1944 р. підготувало Головне управління формувань і комплектувань особистого складу Червоної Армії, наркомі оборони республіки відводилася роль «весільного генерала». По-перше, округи (а на Україні їх на той час було чотири) отримували, відповідно до запропонованого документа, подвійне підпорядкування — Наркомату оборони СРСР і Наркомату оборони союзної республіки. Це, на думку М. С. Хрушова та В. П. Герасименка, яку вони висловили у листі до І. В. Сталіна, позбавляло наркома оборони «можливості вимагати», а для округів не створювало «почуття відповідальності перед народним комісаром республіки»²⁴. По-друге, округи, що формально підпорядковувалися Наркомату республіки з більшості питань своєї діяльності, не підпорядковувалися йому з основного — питання «життя і діяльності запасних частин», які на той час і становили війська округу²⁵.

Вважаючи, що в основі такого підходу лежить нерозуміння Головуформом специфіки України, М. С. Хрушов і В. П. Герасименко розробили свій проєкт положення про Наркомат оборони республіки, де, на їх думку, усувалися вищезгадані «недоліки». Насамперед, в цьому документі визначалося, що: «1) Народний комісар Оборони Української РСР підпорядковується Народному комісару Оборони СРСР (через Генеральний штаб і Центральне управління НКО) і Голові Ради Народних Комісарів Української РСР (безпосередньо); 2) Народному комісарові Оборони УРСР підпорядковуються усі війська і органи місцевого військового управління, що розташовані на території республіки, за винятком військ діючої армії і резерву Ставки Верховного Головнокомандування»²⁶.

Згідно з «проєктом Хрушова — Герасименка», нарком оборони України мав керувати бойовою та політичною підготовкою військ на території українських округів, їх розквартируванням і харчуванням, утворенням республіканських військових формувань, діяльністю обласних, місцевих та районних комісаріатів, проведенням загальної військової освіти, підготовкою території республіки до оборони тощо²⁷. В цілому ж це був досить ретельно розроблений документ, який мав реально значно розширити права республіки у галузі обо-

²¹ Там же, спр. 25, арк. 10.

²² Там же, спр. 5, арк. 1, 2.

²³ Там же.

²⁴ Там же, спр. 2, арк. 2.

²⁵ Там же, арк. 15.

²⁶ Там же, арк. 17.

²⁷ Там же, арк. 17—18.

рони. Голова Раднаркому і нарком оборони УРСР двічі зверталися до Сталіна з проханням затвердити цей проект і дати розпорядження про утворення штату НКО.

Нарком оборони СРСР не поспішав з остаточним вирішенням цього питання.

Разом з тим неузгодженість у діях наркома оборони республіки та округів, про яку попереджували М. С. Хрущов і В. П. Герасименко, поступово почала даватися взнаки. Раднарком УРСР весь час звертався до В. П. Герасименка з питань численних, досить типових для військового часу, конфліктів, які виникали між армією і місцевими органами влади. І хоча генерал-лейтенант В. П. Герасименко й прийняв на себе обов'язки, як він сам зазначав, «якщо не начальника, то старшого щодо Військових рад округів Української РСР»²⁸, рівні за званням командуючі цими округами не поспішали з виконанням наказів нового наркома. Розв'язувати численні питання В. П. Герасименко міг тільки на території Київського військового округу. І робив він це владою командуючого, а не владою наркома. Характерні приклади. У серпні 1944 р. генерал-лейтенант В. П. Герасименко доповідав в ЦК КП(б)У з питання розмінування території України: «Повідомляю, що мною вжиті заходи щодо усунення недоліків у роботі загального розмінування на території Київського військового округу. Щодо територій інших військових округів, то я не маю апарату для організації там цієї роботи. Прошу звернутися з цього питання безпосередньо до командування Львівського, Харківського і Одеського округів»²⁹. На прохання Раднаркому України восени 1944 р. про продовження на місяць терміну мобілізації в армію «служителів культу» В. П. Герасименко також відповів, що може вирішити це питання тільки на території підпорядкованого йому військового округу³⁰.

Надалі напруження у стосунках між наркомом і «округами» посилювалося ще більше. У своєму листі до Сталіна навесні 1945 р. В. П. Герасименко зазначав з цього приводу: «Таке становище не може продовжуватися далі нерегламентованим з Вашого боку, оскільки в будь-який момент може виникнути конфлікт про порядок підпорядкованості і представникам центру доведеться розбиратися — хто правий, хто винен, а справа буде страждати»³¹.

Досить важким тягарем виявилася для наркома оборони республіки і «дипломатична діяльність» Наркомату. Справа в тому, що через Київ до Москви проїжджали різні іноземні делегації, окремі високопоставлені чини зарубіжних армій. Після утворення українських наркоматів оборони та закордонних справ наркоми мали за етикетом зустрічати й проводити ці делегації. «За звичаєм змішані урядові делегації,— роз'яснював В. П. Герасименку його функції Наркомзаксправ УРСР Д. З. Мануїльський,— мають обслуговуватися представниками НКЗС і НКО разом, спеціальні військові делегації повинні обслуговуватися, головним чином, представниками військових властей, тобто НКО»³². Мануїльський також рекомендував створити спеціальну протокольну групу при НКО, виділити хорошу легкову машину, приміщення для прийомів, а також підготувати для цих цілей духовий оркестр і одну — дві роти для несення почесного караулу. «Усі вказані моменти зовнішнього представницького порядку,— підкреслював Мануїльський,— мають політичне значення і на них слід своєчасно звернути увагу»³³.

²⁸ Там же, спр. 25, арк. 11.

²⁹ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 83, спр. 7, арк. 151.

³⁰ ЦАМО СРСР, ф. 104, оп. 11615, спр. 16, арк. 43.

³¹ Там же, спр. 25, арк. 11.

³² Там же, арк. 6.

³³ Там же.

Але й виконання цих заходів виявилось для наркома оборони України справою досить складною. Не вистачало ні грошей, ні підготовлених із знанням мови офіцерів. Лише на досить скромну зустріч французького генерала — керівника військової місії в СРСР пішла квартальна сума коштів, що була виділена штабу КВО для подібних акцій. Щодо підготовлених офіцерів, то, як виявилось, у штабі КВО майже не знайшлося тих, хто знав би іноземні мови.

На прохання В. П. Герасименка створити спеціальний відділ для зовнішніх відносин при канцелярії НКО УРСР заступник начальника Генерального штабу Червоної Армії генерал армії О. І. Антонов відповів відмовою, мотивуючи це тим, що «в даний час це не викликається необхідністю через відсутність у Києві постійних військових представництв»³⁴. Гроші ж генерал О. І. Антонов пообіцяв відпускати у кожному окремому випадку.

Активізація дипломатичної діяльності двох українських наркомів не випадково припала на початок 1945 р. У лютому в Криму відбулася Конференція голів трьох великих держав, де серед інших вирішувалося й питання щодо членства України та Білорусії в ООН. Заради цього сталінське керівництво готове було піти навіть на те, щоб Україна і Білорусія виступили з деклараціями про проголошення війни фашистській Німеччині, що мало підняти в очах світової громадськості статус майбутніх правомочних членів Об'єднаних Націй³⁵. Відлунням Ялти були й спроби Д. З. Мануїльського і В. П. Герасименка надати респектабельності своїм напівжевріючим наркоматам.

Навіть після року перебування на посаді наркома оборони УРСР генерал Герасименко продовжував вважати, що всі численні ускладнення, на які він наштовхувався у своїй діяльності, полягають насамперед у відсутності ретельно розробленого Положення про республіканський Наркомат оборони.

Навесні 1945 р. він знову намагається привернути увагу Сталіна до «свого» питання. Його лист до наркома оборони СРСР — це, по суті справи, ще один, останній проект положення про республіканський НКО. На цей раз підпис М. С. Хрущова під цим документом — «проектом Герасименка» — був відсутній.

В цьому документі, на відміну від попередніх, визнається доцільність підпорядкованості військових округів, розташованих на Україні, безпосередньо союзному Наркомату оборони, але зазначається, що кожне завдання центру, яке дається особливо тому чи іншому округу і зачіпає інтереси населення чи народного господарства союзної республіки, чи те, яке потребує сприяння місцевих органів влади, повинне сповіщатися у копії Генеральним штабом чи Центральним Управлінням для орієнтації уряду УРСР чи для організації співдії через республіканські органи»³⁶. Генерал В. П. Герасименко також пропонував передати йому право контролю за всіма наказами, директивами НКО СРСР і його центральних органів у тій частині, де зачіпаються інтереси цивільного населення і народного господарства союзної республіки, а також завдання НКО СРСР «з питань, що впливають з національних особливостей»³⁷. Щодо військ округів, то В. П. Герасименко знову-таки наполягав на підпорядкуванні усіх частин і військових установ, що знаходяться на території Української РСР наркомату оборони республіки, але тільки у питаннях статуту внутрішньої та гарнізонної служби. «За мною тільки право, — підкреслював нарком, — ліквідації порушень статутів, Ваших наказів, директив»³⁸.

³⁴ Там же, арк. 4.

³⁵ Див.: Олунук S. D. Soviet Federalism in Teory and Practice (A Dissertation).— Washington.— 1965.— P. 374.

³⁶ Там же, арк. 12.

³⁷ Там же, арк. 13.

³⁸ Там же, арк. 12.

Усі ці пропозиції дещо нагадували практику інституту уповноважених народного комісара у військових і морських справах СРСР при РНК урядів республік, що існував деякий час після утворення Союзу РСР. Він був покликаний враховувати національні особливості та можливості кожної республіки при проведенні єдиних принципів військового будівництва. Уповноважені мали інформувати уряди про всі рішення Наркомату у військових та морських справах, допомагати усувати можливі неузгодження у взаємовідносинах центру й республік у військових питаннях. Накази та розпорядження наркома у військових та морських справах СРСР, обов'язкові до виконання на всій території СРСР, як правило, повинні були проводитися через відповідних уповноважених при РНК союзних республік.

Вже на початку 30-х років практика інституту уповноважених була зведена нанівець, а в кінці 30-х навіть згадка про них зникла з офіційних документів³⁹. Народний комісаріат оборони СРСР почав без будь-яких обмежень і безконтрольно панувати на території всіх радянських республік.

У своєму листі генерал Герасименко знову звернувся до Сталіна з проханням затвердити запропоновані ним положення та «спочатку до організації Народного комісаріату оборони сформувати апарат НКО...»⁴⁰.

У певному плані постать наркома оборони України набуває навіть драматичного вигляду. Віддана своїй справі людина, бойовий генерал В. П. Герасименко не міг зрозуміти, що він лише пішак на дошці політичної гри у Сталіна. Перебуваючи у становищі «наркома без Наркомату», В. П. Герасименко все ще тишив себе думкою, що справу утворення НКО УРСР відкладено до кінця війни. У березні 1945 р. він надіслав головному архітекторові міста Києва В. Власову «Програму завдання для рішення форпроєкту будинку НКО УРСР у місті Києві». Це мала бути величезна споруда загальною площею біля 50 тис. м²⁴¹. Для 5 тис. співробітників апарату НКО УРСР передбачалися, крім службових приміщень, кінолекційний зал, ресторан, зал офіцерського зібрання, спортзал тощо. Але все це лишилося тільки у мріях наркома. Насправді про ступінь його компетенції свідчили його накази, яких всього було видано 15⁴². Ось деякі найхарактерніші з них: «Про проведення мисливства і ловлення риби», «Про військову кіногрупу при НКО УРСР», «Про нагородження робітників метеослужби» та ін.⁴³

Дійсно, становище, у якому знаходився нарком В. П. Герасименко, довго не могло тривати. У липні 1945 р. його було звільнено з посади командуючого КВО, яку зайняв старший за званням генерал-полковник А. А. Гречко. То ж Василя Пилиповича було позбавлено останніх важелів влади — керівництва округом. У жовтні 1945 р. колишнього наркома оборони України було переведено на посаду заступника командуючого Прибалтійським військовим округом (до речі, саме у жовтні 1945 р. у Сан-Франціско було остаточно ратифіковано документ про вступ Української РСР та Білоруської РСР до ООН).

Канцелярія НКО УРСР, яка уже давно стала передаточною ланкою листів між різними інстанціями, проіснувала без свого наркома до травня 1946 р.⁴⁴ Щодо республіканських військових формувань, то вони так ніколи й не були створені.

Справжні республіканські наркомати оборони і республіканські військові формування Сталіну були непотрібні. Тож коли остаточно

³⁹ Див.: Военный министр РСФСР // Военно-ист. журн.— 1990. — № 11.— С. 18—19.

⁴⁰ ЦАМО СРСР, ф. 104, оп. 11615, спр. 25, арк. 13.

⁴¹ Там же, спр. 18, арк. 113—116.

⁴² Там же, арк. 1—3 (Підраховано авт.).

⁴³ Там же.

з'ясувалось питання про вступ України та Білорусії в ООН, гру «в розширення прав союзних республік у галузі оборони» було закінчено.

Цікаво, що хоча ніяких наркоматів оборони союзних республік, по суті, ніколи не було, на папері аж до прийняття в 1977 р. «брежнєвської Конституції» вони не тільки існували, а навіть змінювали свою назву. Так, у 1946 р. Наркомат оборони УРСР став називатися Військовим Міністерством УРСР (Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25 березня 1946 р.). А з 1953 р.— Міністерством оборони УРСР (Указ Президії Верховної Ради УРСР від 10 квітня 1953 р.)⁴⁵.

Дещо схожою була картина з розширенням прав союзних республік у галузі зовнішніх відносин. І тут слова розійшлися із справами. Тільки один приклад. На обіді, який наркомзаксправ СРСР давав на честь британського посла 6 лютого 1944 р., на запитання щодо можливості обміну дипломатичними представниками між країнами Заходу і союзними республіками В. М. Молотов відповів, що «це є справою, яку слід визначати самим республікам та іншим країнам»⁴⁶. Але коли у 1945 р. М. С. Хрущов і Д. З. Мануїльський звернулися до Сталіна з проханням дозволити встановити дипломатичні зв'язки між Україною та «країнами народних демократій», то, як зазначав у своїх мемуарах югославський комуніст М. Джилас, який у той період перебував в Радянському Союзі, з цього нічого не вийшло. «Сталін,— писав він,— сам в цей час наштотхнувся в народних демократіях на опір, так що йому навіть на думку не могло припасти зміцнювати самостійність УРСР. А красномовець, жвавий дідусь Мануїльський— міністр без міністерства — ще два-три роки марнословив в Об'єднаних Націях»⁴⁷.

То ж «перетворення» 1944 р. виявилися справжньою фікцією, тим політичним маневром, метою якого було задоволення амбіцій сталінського керівництва. Ніяких реальних прав та свобод республіки не отримали, а навпаки, ще більше були прив'язані до сталінської імперської колісниці. З цього боку і конституційні поправки якнайкраще відбили основні тенденції сталінської внутрішньої політики — потворної й безсоромної політики брехні, дволичності і, зрештою, репресій. Адже «демократичні ігри» тиранів завжди кінчалися трагедією для народів. За «найсправедливішою» сталінською Конституцією 1936 р. йшов горезвісний 1937 р. Поправки 1944 р. проголошувалися паралельно із здійсненням в країні репресій проти цілих народів. «Розширення прав союзних республік» вилилося після війни в посилення терору.

Одержано 7.02.91.

На основе обнаруженных в Центральном архиве Министерства обороны СССР новых документов рассматривается одно из «белых пятен» в истории Украинской ССР — проблема т. н. «расширения прав союзных республик в сфере обороны и внешних отношений» в 1944 г. и, в частности, вопрос о создании Наркомата обороны УССР.

⁴⁴ Там же, спр. 34, арк. 20.

⁴⁵ Збірник Законів Української РСР. К.,— 1974.— Т. II. : 1938—1973 pp. — С. 64, 66.

⁴⁶ Foreign Relation of the United States...— P. 829.

⁴⁷ Джилас М. Разговоры со Сталиным. Фрагмент из книги // Смена.— 1990.— № 1.— С. 144.